ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В УКРАЇНІ

TRENDS AND PROBLEMS OF AGRICULTURAL LAND USE IN UKRAINE

УДК 332.334.2:631.1
DOI: https://doi.org/10.32843/infrastruct49-40

Дугієнко Н.О.
к.е.н., доцент,
доцент кафедри міжнародної економіки, природних ресурсів
та економіки міжнародного туризму
Запорізький національний університет
Колобердянко І.І.
к.е.н., доцент,
доцент кафедри міжнародної економіки, природних ресурсів
та економіки міжнародного туризму
Запорізький національний університет
Пріц К.А.
магістр
Запорізький національний університет

Dugienko Natalia
Zaporizhzhia National University
Koloberdianko Ivan
Zaporizhzhia National University
Prits Kateryna
Zaporizhzhia National University

Стаття присвячена дослідженню сучасного стану, тенденцій та проблем сільськогосподарського землекористування в Україні. Розглянуто зміни структури земельного фонду України та особливості його територіальної диференціації. З'ясовано вплив реформування земельних відносин на перерозподіл земель за формами власності та категоріями господарств. Проаналізовано рівень розораності сільськогосподарських угідь в Україні та зарубіжних країнах, навантаження на сільськогосподарський ґрунтовий покрив та ймовірність виникнення загроз поширення ерозійних процесів і деградації земельного фонду країни. Встановлено, що ґрунтовий покрив втратив природні властивості саморегуляції внаслідок трансформації земель сільськогосподарського призначення в іншу категорію, нераціонального та виснажливого використання. Визначено пріоритетні напрями щодо відтворення ґрунтів, підвищення їхньої родючості та забезпечення ефективного екологоорієнтованого використання земельних ресурсів.
Ключові слова: *земельні ресурси, землекористування, земельний фонд, землі сільськогосподарського призначення, раціональне використання.*

Статья посвящена исследованию современного состояния, тенденций и проблем сельскохозяйственного землепользования в Украине. Рассмотрены изменения структуры земельного фонда Украины и особенности его территориальной дифференциации. Определено влияние реформирования земельных отношений на перераспределение земель по формам собственности и категориям хозяйств. Проведен анализ уровня распаханности сельскохозяйственных угодий в Украине и зарубежных странах, нагрузки на сельскохозяйственный почвенный покров и вероятности возникновения угроз распространения эрозионных процессов и деградации земельного фонда страны. Установлено, что почвенный покров потерял природные свойства саморегуляции в результате трансформации земель сельскохозяйственного назначения в другую категорию, нерационального и изнурительного использования. Определены приоритетные направления по воссозданию почв, повышению их плодородия и обеспечению эффективного экологоориентированного использования земельных ресурсов.
Ключевые слова: *земельные ресурсы, землепользование, земельный фонд, земли сельскохозяйственного назначения, рациональное использование.*

The article considers the current state, trends and problems using agricultural land in Ukraine. It has been noted that the agricultural sector in the economy of Ukraine is one of the leading sectors, which actively involves natural resources in economic circulation to provide the population with food and raw materials for industrial purposes. It has been emphasized that agriculture today significantly affects the current state of agricultural land use, and, conversely, the peculiarities of land use determine the level of agricultural development. The component structure of the land fund and features of territorial differentiation was researched. The influence of land reform on the redistribution of land by forms of ownership and categories of farms were clarified. The level of plowing of agricultural land in Ukraine and foreign countries, the burden on the agricultural soil cover and the probability of threats of erosion processes and land degradation of the country was analyzed. The soil cover has lost natural properties of self-regulation due to the transformation of agricultural lands into another category, because of irrational and exhausting use, has been established. The main directions of ensuring the reproduction and increase of soil fertility and ensuring effective environmentally oriented use of land resources are formulated, namely: optimization of land structure and reduction of plowed land; conducting agricultural land use in compliance with environmentally sound standards of land load; maximum realization of the land potential while maintaining the existing and ensuring the expanded reproduction of natural soil fertility; economic stimulation of ecological land use, introduction of mechanisms of economic and administrative responsibility of land users for non-observance and violation of requirements of the ecological legislation; implementation of soil protection systems, biological and adaptive agriculture with the involvement of biological plant protection systems and the use of alternative mineral fertilizers; monitoring of land resources and development on its basis of state, regional and local programs for the protection and improvement of their condition.
Key words: *land resources, land use, land fund, agricultural lands, rational use.*

Постановка проблеми. Головним стратегічним завданням сучасного технічно розвиненого суспільства має бути створення необхідних умов для раціонального та екологобезпечного використання природних ресурсів, а також для запобігання забрудненню довкілля та відтворенню природних багатств, зокрема важливої складової частини – земельних ресурсів. Місце і роль земельних ресурсів у соціально-економічному розвитку суспільства важко переоцінити, оскільки їх можна розглядати як місце існування людини, як засіб виробництва, як джерело задоволення потреб людини. У результаті вони є основою для формування потужного економічного потенціалу країн через створення багатогалузевої промисловості, розвинутого сільського господарства, розгалуженої транспортної мережі тощо. Але сучасна практика вітчизняного землекористування не відповідає екологічним і економічним вимогам. На жаль, сьогодні в Україні спостерігається споживацьке ставлення до землі, бо немає відповідної законодавчої бази і, як результат, відсутній суворий та надійний контроль за використанням земельних ресурсів. Тому питання щодо стану використання земель та розроблення конкретних напрямів їх поліпшення є надзвичайно актуальними, особливо на сучасному етапі земельного реформування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науково-теоретичні положення вказаної проблематики ґрунтовно розкриті у працях вітчизняних учених, таких як Д.І. Бабміндра, Д.С. Добряк

[1], Й.М Дорош, О.С. Дорош [2], В.М. Другак [3], Т.М. Недашківська, О.І. Ступень [4], Н.В. Попрозман, А.О. Коробська [5], А.Я. Сохнич [6], А.М. Третяк, В.М. Третяк [7] та інші. Однак кардинальні зміни у земельних відносинах спонукають до подальшого дослідження питань раціонального, екологоорієнтованого використання земель.

Постановка завдання. Метою дослідження є аналіз сучасного стану, тенденцій та проблем землекористування в Україні як основи для подальшого ефективного розвитку сільського господарства. Для досягнення поставленої мети встановлено такі завдання: дослідити структуру земельного фонду України та особливості його територіальної диференціації; з'ясувати вплив реформування земельних відносин на перерозподіл земель за формами власності та категоріями господарств; визначити напрями щодо забезпечення ефективного екологоорієнтованого використання земельних ресурсів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Безперечно, сільськогосподарська галузь в економіці України є однією із провідних галузей народного господарства, яка виробляє 10,14% ВВП, в ній зайнято 18,2% населення [8]. Ця галузь активно залучає природні ресурси в економічний обіг, щоб забезпечувати населення продовольством та одержувати сировину для сфер промисловості. А земля як природний ресурс виступає основним фактором розвитку сільського господарства, оскільки земля є головним засобом виробництва, тобто одночасно і предметом праці, і засобом праці.

Варто зазначити, що сільське господарство сьогодні суттєво впливає на сучасний стан сільськогосподарського землекористування, і навпаки, особливості використання земель визначають рівень розвитку сільського господарства. У своїх працях В.М. Другак розглядає землекористування не лише як природно-організаційне утворення, але й як основу життєдіяльності людей. На її погляд, землекористування – це середовище реального природного та суспільного життя, що належить до універсальної категорії, яка виражає певну сукупність властивостей природних і соціальних об'єктів [3]. Серед усіх категорій земель особливий статус мають землі сільськогосподарського призначення (рис. 1). Це найцінніша категорія, до складу якої входять найродючіші землі, що дають змогу головним чином виробляти сільськогосподарську продукцію, тому становлять цінне надбання нашої країни. Площа найбільш родючих ґрунтів-чорноземів в Україні, за різними оцінками, коливається від 15,6 до 17,4 млн га.

За даними Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру, станом на 2019 рік загальна площа земельного фонду України становила 60,3 млн га. [9], із них сільськогосподарські землі займають 41,5 млн га., ліси та інші лісовкриті площі – 9,4 млн га, забудовані землі – 3,6 млн га, води – 2,4 млн га, інші – 3,4 млн га. Варто акцентувати увагу на тому, що за період незалежності України структура її земельного фонду значно змінилася. Зокрема, площа сільськогосподарських земель зменшилася на 2,1 млн га., скоротилася площа лісів та лісовкритих територій на 0,8 млн га, а от забудованих земель стало на 3 млн га більше (рис. 2).

Отже, територія нашої держави характеризується високим показником сільськогосподарського освоєння, оскільки сільськогосподарські угіддя розташовані на 2/3 території України, і це становить 19% загальної площі земель Європи. Важливе значення під час аналізу сільськогосподарського природокористування має дослідження

Рис. 1. Категорії земель України за основним цільовим призначенням

Джерело: побудовано автором

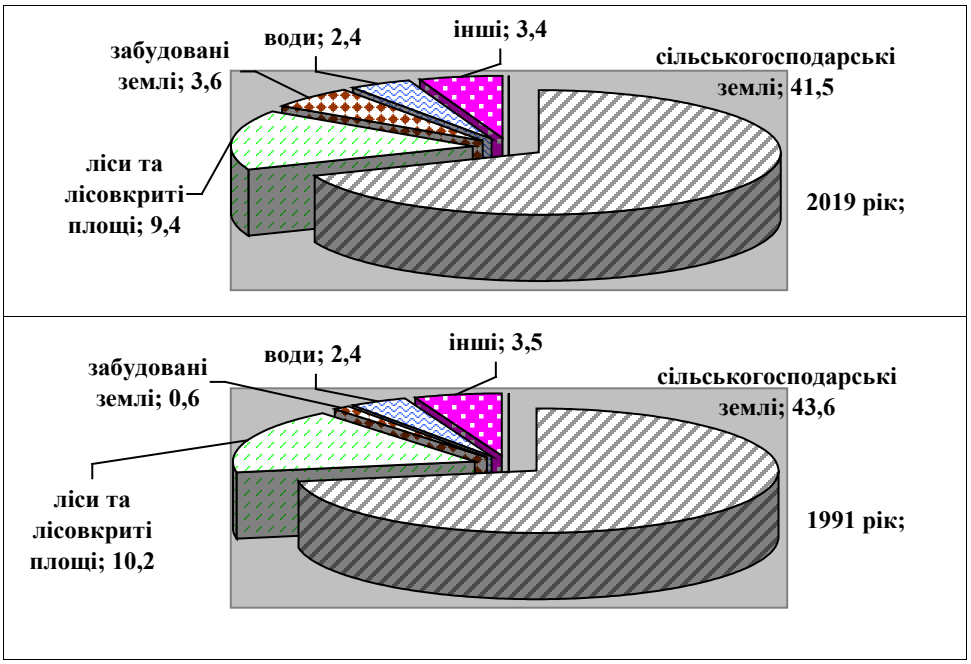

Рис. 2. Структура земельного фонду України, млн га (1991 р., 2019 р.)

Джерело: побудовано автором на основі [9; 10; 11]

наявної структури сільськогосподарських угідь. Станом на 01.10.2019 року рілля посідала основне місце з площею 32 698 тис. га, або 79,1% загальної площі сільськогосподарських угідь (або 54,2% до загальної території України, або 27% території Європи), перелоги займали 190 тис. га території, багаторічні насадження – 864 тис. га, сіножаті – 2294 тис. га, пасовища – 5283 тис. га. Наведені дані свідчать про високий рівень розораності українських земель загалом, а от за регіонами можемо спостерігати різний рівень освоєності земель. Найбільші масиви орних земель сконцентровані у центральних та південних областях, зокрема у Херсонській області – 90,2%, Черкаській – 87,6%, Кіровоградській – 86,6%, Вінницькій – 85,6%, Запорізькій – 84,6% та Миколаївській – 83,7%. Найнижчий показник сільськогосподарської освоєності у західних областях, а саме в Закарпатській області – 36,9%, Івано-Франківській – 46,4% та Рівненській – 48,1% [11].

Отже, у структурі сільськогосподарських угідь України рілля займає значно більше, ніж у європейських країнах і США. Все це є свідченням високого рівня освоєння і навантаження на сільськогосподарський ґрунтовий покрив та підвищує ймовірність виникнення загроз поширення ерозійних процесів і деградації земельного фонду країни (табл. 1).

Варто також зазначити, що український показник площі сільськогосподарських угідь у розрахунку на душу населення є найвищим серед країн Європи. Він становить 0,9 га, в тому числі 0,7 га ріллі, тоді як середньоєвропейські показники – 0,44 і 0,25 га відповідно [9]. При цьому в Україні спостерігається нижча ефективність використання земель сільськогосподарського призначення, ніж у середньому в Європі, оскільки обсяг виробленої продукції сільського господарства на 1 га орних земель у нашій державі менший порівняно з провідними європейськими країнами.

Таблиця 1

Структура сільськогосподарських угідь в окремих країнах та в Україні

Країни	Усього с.-г угідь, млн га	У тому числі		Країни	Усього с.-г угідь, млн га	У тому числі	
		рілля, млн га	% у складі с.-г. угідь			рілля, млн га	% у складі с.-г. угідь
Австрія	3,5	1,4	40	Польща	18,7	12,6	67,4
Білосусь	9,4	5,6	59,6	Німеччина	17,4	11,8	69
Велика Британія	17,6	5,7	32,4	Румунія	14,8	9,4	63,5
Італія	16,8	9,0	53,6	США	426,9	173,5	40,6
Іспанія	30,2	13,7	45,4	Франція	30,3	18,5	61,1
Канада	73,4	45,7	62,3	Швейцарія	1,6	0,4	25

Джерело: [12]

Найбільш разючі зміни відбулися у розподілі сільськогосподарських угідь за формами власності, що є прямим наслідком проведеної земельної реформи. Так, із 41,4 млн га сільськогосподарських угідь 31 млн га знаходиться у приватній власності, 8,7 млн га – у державній, а 1,7 млн га – у комунальній [9].

Реформування земельних відносин зумовило перерозподіл земель не лише за формами власності, а й за категоріями господарств. У власності й користуванні 45,3 тис. фермерських господарств перебуває 3,8 млн га угідь, або 10% їхньої загальної площі (рис. 3), а 15% всіх сільськогосподарських земель в Україні обробляється публічними агрокомпаніями, які мають у своїй структурі іноземний капітал. Серед них найбільші агрохолдинги: «Кернел», «Укрлєндфармінг», «Агропросперис», «Континенталь Фармаз груп», «Укропромінвест-агро», ІМК та інші.

У процесі реформування земельних відносин важливо не нехтувати питаннями щодо використання та охорони земель, адже ці питання належать до пріоритетів державної політики у сфері природокористування, охорони навколишнього природного середовища, екологічної та продовольчої безпеки. На жаль, проведений аналіз стану земельних ресурсів України показав, що за роки незалежності він значно погіршився. Особливо це стосується сільськогосподарських земель та їхнього ґрунтового покриву, який помітно втратив природні властивості саморегуляції. І це відбувалося внаслідок трансформації земель сільськогосподарського призначення в іншу категорію через переважно нераціональне та виснажливе їх використання, що призвело до погіршення їхніх якісних характеристик. Так, нині площі деградованих земель коливаються від 8 до 10–15 млн га. Понад 1,1 млн га земель підлягають консервації, 143,4 тис га потребують рекультивації, 315,6 тис га відносять до малопродуктивних угідь. Ще однією проблемою є зменшення гумусу в ґрунтах: на території лісостепу на 22%, степу – 20%, полісся – 19%. Тому подальше сільськогосподарське використання таких земель стає неефективним. У зв'язку з цим виникає необхідність здійснення ґрунтоохоронних заходів, що забезпечать не лише збереження, але й поліпшення якісних властивостей сільськогосподарських земель, які є запорукою вирощування високих і сталих урожаїв сільськогосподарських культур.

В умовах кардинальних змін у вітчизняних земельних відносинах раціональне використання та охорона земельних ресурсів є важливою науково-технічною, організаційною, сільськогосподарською та правовою проблемою. Для уникнення незбалансованого та нераціонального використання земельного фонду в сучасному сільськогосподарському виробництві насамперед варто зосередитися на підвищенні продуктивності земель через впровадження науково обґрунтованої організації території. Тобто проведення всіх організаційно-господарських, агротехнічних, гідромеліоративних заходів у сільськогосподарських підприємствах мають спрямовуватись на запобігання несприятливим фізико-географічним процесам (засолення, ерозія, перезволоженість, солонцюватість, посушливість тощо) [14, с. 83].

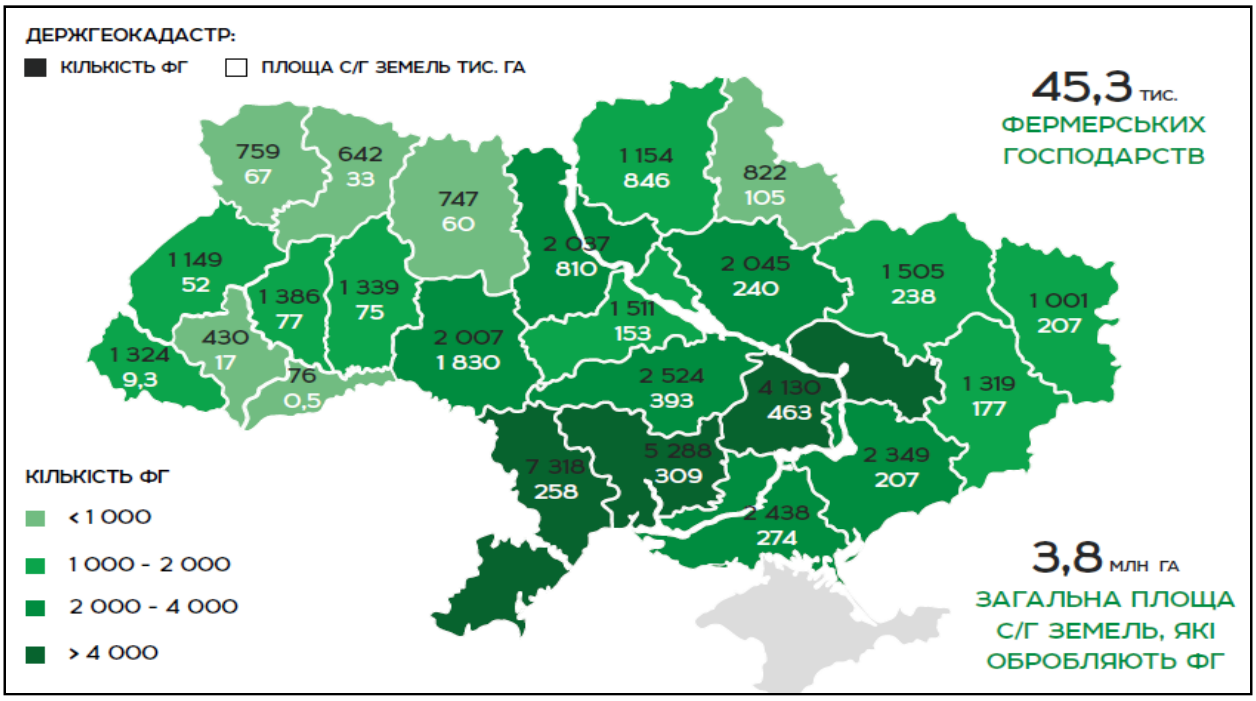

Рис. 3. Фермерські господарства України станом на 2019 р.

Джерело: [9]

Важливо також систематично здійснювати агрохімічне обстеження ґрунтів з метою визначення потенційної родючості ґрунтів, оптимізації витрат на використання добрив, збільшення ефективності вирощування сільськогоспо-дарських культур. Сьогодні в Україні є багато приватних фірм, що надають такі послуги, а безкоштовне агрохімічне обстеження за бюджетні кошти залишилося у минулому. Тому важливим завданням є розроблення заходів для здешевлення цих послуг через надання державної підтримки. Тоді моніторинг стану ґрунтів для землекористувачів буде необтяжливим, контроль за станом ґрунтів можна буде здійснювати на постійній основі, що сприятиме обмеженню подальшої необґрунтованої інтенсифікації сільського господарства.

Таким чином, можна виділити пріоритетні напрями щодо відтворення ґрунтів, підвищення їх родючості та забезпечення ефективного еколого-орієнтованого використання земельних ресурсів:

– оптимізувати структуру земельних угідь, зокрема через зменшення розораності угідь;

– дотримуватись еколого-обґрунтованих нормативів навантаження на земельні ресурси під час використання земель у сільському господарстві;

– забезпечувати відтворення природної родючості ґрунтів;

– впроваджувати заходи економічного стимулювання для ведення екологічного землекористування;

– застосувати механізми економічної та адміністративної відповідальності землекористувачів за недотримання вимог екологічного законодавства;

– широко використовувати системи ґрунтозахисного та адаптивного землеробства;

– здійснювати моніторинг земельних ресурсів на постійній основі.

Висновки з проведеного дослідження. Проведене дослідження дає змогу стверджувати, що в Україні потужний земельно-ресурсний потенціал. Проте незавершеність земельної реформи, відсутність послідовної державної політики щодо землекористування, розпорядження та володіння викликає негативні соціально-економічні наслідки розвитку сільської економіки. Зміни у земельних відносинах впливають на структуру земельного фонду України, способи й методи землекористування. У результаті спостерігається необґрунтована інтенсифікація сільського господарства задля одержання максимальних прибутків у землеробстві, що спричинило масштабну деградацію ґрунтів.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Добряк Д.С., Бабміндра Д. І. Еколого-економічні засади реформування землекористування в ринкових умовах : монографія. Київ : Урожай, 2006. 336 с.

2. Дорош Й.М., Дорош О.С. Формування обмежень та обтяжень у землекористуванні : навчальний посібник. Херсон : Грінь Д.С., 2017. 650 с.

3. Другак В.М. Стале землекористування як еколого-економічна складова сталого розвитку суспільства. *Екологічні науки*. 2012. № 2. С. 106–113.

4. Недашківська Т.М., Ступень О.І. Напрями вдосконалення державного регулювання земельних відносин в сільському господарстві. *Збалансоване природокористування.* URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Zp_2018_1_28 (дата звернення: 05.11.2020).

5. Попрозман Н.В., Коробська А.О. Стан та тенденції використання земельних ресурсів сільськогосподарського призначення в контексті національної безпеки держави. Державне управління: удосконалення та розвиток. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/11_2018/5.pdf (дата звернення: 05.11.2020).

6. Сохнич А.Я. Проблеми використання і охорони грунтів в умовах ринкової економіки : монографія. Львів : НВФ «Українські технології», 2002. 252 с.

7. Третяк А.М., Третяк В.М. Поняття, сутність та зміст раціонального використання землі: теорія, методологія та практика. *Землевпорядний вісник*. 2015. № 8. С. 21–25.

8. Офіційний сайт Державного комітету статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/ (дата звернення: 05.11.2020).

9. Земельний довідник України 2020. URL: https://agropolit.com/spetsproekty/705-zemelniy-dovidnik-ukrayini--baza-danih-pro-zemelniy-fond-krayini (дата звернення: 04.11.2020).

10. Національна доповідь щодо завершення земельної реформи / за наук. ред. Л.Я. Новаковського. Київ : Аграр. наука, 2015. 48 с.

11. Офіційний сайт Держгеокадастру. URL: http://land.gov.ua (дата звернення: 03.11.2020).

12. Кравченко О.М. Порівняльна характеристика сільського господарства України та провідних країн світу. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету. Економічні науки.* 2013. № 1(2). С. 150–159.

13. Аналітичний звіт «Базове дослідження стану та напрямів розвитку екологічної політики України та перспектив посилення участі організацій громадянського суспільства у розробці та впровадженні політик, дружніх до довкілля». Київ, 2019. URL: https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2019/12/baseline-research_report_publishing-dec-2019.pdf (дата звернення: 03.11.2020).

14. Шевченко О.В. Сучасний стан та тенденції використання земельних ресурсів у сільському господарстві. *Землеустрій і кадастр*. 2013. № 2. С. 77–87.

REFERENCES:

1. Dobryak D.S., Babmindra D.I. (2006) Ekoloho-ekonomichni zasady reformuvannia zemlekorystuvannia v rynkovykh umovakh [Ecological and economic principles of land use reform in market conditions]. Kyiv: Urozhay. (in Ukrainian)

2. Dorosh Y.M., Dorosh O.S. (2017) Formuvannia obmezhen ta obtiazhen u zemlekorystuvanni [Formation of restrictions and burdens in land use]. Kherson: Green D.S. (in Ukrainian)

3. Drugak V.M. (2012) Stale zemlekorystuvannia yak ekoloho-ekonomichna skladova staloho rozvytku suspilstva [Sustainable land use as an ecological and

economic component of sustainable development of society]. *Environmental sciences*, no. 2, pp. 106–113.

4. Nedashkivska T.M., Stupen O.I. (2018) Napriamy vdoskonalennia derzhavnoho rehuliuvannia zemelnykh vidnosyn v silskomu hospodarstvi [Directions for improving state regulation of land relations in agriculture]. *Zbalansovane pryrodokorystuvannia* [Balanced nature management]. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Zp_2018_1_28 (accessed 5 November 2020).

5. Poprozman N.V., Korobska A.O. (2018) Stan ta tendentsii vykorystannia zemelnykh resursiv silskohospodarskoho pryznachennia v konteksti natsionalnoi bezpeky derzhavy [The state and trends in the use of agricultural land resources in the context of national security of the state]. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok* [Public administration: improvement and development]. Available at: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/11_2018/5.pdf (accessed 5 November 2020).

6. Sokhnych A.Ya. (2002) Problemy vykorystannia i okhorony hruntiv v umovakh rynkovoi ekonomiky [Problems of use and protection of soils in a market economy]. Lviv: Scientific and Production Enterprise «Ukrainian Technologies». (in Ukrainian)

7. Tretiak A.M., Tretiak V.M. (2015) Poniattia, sutnist ta zmist ratsionalnoho vykorystannia zemli: teoriia, metodolohiia ta praktyka [The concept, essence and content of rational land use: theory, methodology and practice]. *Land Management Bulletin,* no. 8, pp. 21–25.

8. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [State Statistics Service of Ukraine]. Available at: http://www.ukrstat.gov.ua (accessed 5 November 2020).

9. Zemelnyi dovidnyk Ukrainy 2020 [Land Directory of Ukraine 2020]. Available at: https://agropolit.com/spetsproekty/705-zemelniy-dovidnik-ukrayini--baza-danih-pro-zemelniy-fond-krayini (accessed 4 November 2020).

10. Novakovskyi L.Ya. (2015) Natsionalna dopovid shchodo zavershennia zemelnoi reform [National report on the completion of land reform]. Kyiv: Agrarian Science. (in Ukrainian)

11. Ofitsiinyi sait Derzhheokadastru [Official site of the State Geocadastre]. Available at: http://land.gov.ua (accessed 3 November 2020).

12. Kravchenko O.M. (2013) Porivnialna kharakterystyka silskoho hospodarstva Ukrainy ta providnykh krain svitu [Comparative characteristics of agriculture in Ukraine and the leading countries of the world]. *Zbirnyk naukovykh prats Tavriiskoho derzhavnoho ahrotekhnolohichnoho universytetu. Ekonomichni nauky* [Collection of scientific works of Tavriya State Agrotechnological University. Economic sciences], no. 1(2), pp. 150–159.

13. Analitychnyi zvit «Bazove doslidzhennia stanu ta napriamiv rozvytku ekolohichnoi polityky Ukrainy ta perspektyv posylennia uchasti orhanizatsii hromadianskoho suspilstva u rozrobtsi ta vprovadzhenni polityk, druzhnikh do dovkillia» (2019) [Analytical report "Basic study of the state and directions of development of environmental policy of Ukraine and prospects for strengthening the participation of civil society organizations in the development and implementation of environmentally friendly policies]. Available at: https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2019/12/baseline-research_report_publishing-dec-2019.pdf (accessed 3 November 2020).

14. Shevchenko O.V. (2013) Suchasnyi stan ta tendentsii vykorystannia zemelnykh resursiv u silskomu hospodarstvi [Current state and trends in land use in agriculture]. *Land management and cadastre,* no. 2, pp. 77–87.